

לא היה כמיקצב הזה

מאת יעקב רבי

מצטיינים במיזוג של איכות וממדים אפיים ושל סיטואציות דראמטיות; אלא העניין הוא בכך שמירשם בדוק ומנוסה זה אינו נחשב הרבה כסיפורת העולמית החדשה וכל-שכן בסיפורת הישראלית, ומספר השומר נפשו מחיצי הביקורת (לרבות המחקר הספרותי האקדמי, המנצח על הביקורת והקובע אופנות ביצירה) יחזק מסיפור-עלילה רב-מידות המתיימר לעצב חטיבות-מציאות לפרטיהן ולדקדוקיהן; כשם שייזהר מבריאת גיבורים כמשמעם הראשוני, היינו בעלי-גבורות המתמודדים עם אתגרי החיים ולא "גיבור" כמונח טכני נרדף, בחינת נפש-פועלת ונפעלת. "צו השעה" מורה לקשור כתרם דווקא ללא-גיבורים ולאנטי-גיבורים. והנה משה שמיר, אולי אחד רחיד בין עמיתיו בישראל, העז לשלוח ידו במיפעל ספרותי שמחיה מרחב זמן מעבר לכאן ולעכשיו — נוף-חיים שלם, על טבעו ותרבותו ומינהגיו ומאורעותיו ואישיו וגיבוריו, גיבורים ממש, והוא עושה זאת על דרך הריאליזם הישן-נושן, שלעולם אינו מתיישן ובלכד שהשראה של יצירת-אמת עומדת לו לסופר והוא טורח ליצור טופס בדיוני של מציאות שהיתה כמו שהיתה, וגם אם לא ממש כך היתה, ה"משל" המתחייב ממנה אמין ומתקבל על הלב.

ידיעה והתחיות

משה שמיר כתב רומן שגיא-חזיונו רוסייה היהודית למן סף המאה העשרים ועד תחילת העשור השני של המאה, לעת מלחמת-רוסיה-יפאן ומהפיכת 1905 והפוגרומים שלאחריה ותקומת התנועות היהודיות של מרי חברתי ושיחרור לאומי, הבונד והסוציאליזם הציוני (מיפלגת ס"ס), זו תקופה של חליפות ותמורות מהירות, תקופה הרת-עולם בחיי הכלל היהודי ברוסיה ובגורלותיהם של יחידים יהודיים רבים, אך עדיין אין זאת עת התפוררות וטישטוש-דמות; אדרבה, יש שיפעת-אונים ושורשיות בהווי היהודי, וישן וחדש עדיין נושקים אהדי פה ושם: חב"ד וציונות ומהפכנות עוד דרים בשכנות, ואין פירוד גמור בין סוחרים ואנשי-מעשה השומרים כלא קנאות על מסורת-הדת, הם ונשיהם בנות-החיל, ובין בניהם ובנותיהם שנתפסו למרד במלכות. "הינומת הכלה" היא עד כמה שידוע לי היצירה הספרותית הראשונה שמציבה יד ושם לריגה, כירת ארץ הלטים או הלטיבים. עיר-נמל גדולה לחוף הים הבלטי, לא קהילה רבת-מניין (כיוון שהיא מצויה מחוץ לתחום המושב חייבים יהודיה להצטייד בהיתר-מגורים מיוחד, המעיד שהגיעו אל העיר עוד בשנות השמונים למאה ה'ט"ו), ועל כל פנים היא בחזקת עיר ואם בישראל. חזוניה המונומנטאלית של ריגה כרומן של שמיר — מרהיבה, תוססת, ססגונית; הקורא נכבש ומשתכנע שכך, ולא אחרת, היו פני הדברים כרחוב מארינסקאיה וכרחוב מאטבייסקי ובתחנת הרכבת ובכתי המלאכה של הרכבת ובכית המינסרה הגדול, מקום עיסוקו של ר' גדליה ברמן כבואו לריגה עם אשתו ושלוש בנותיו מעירתו ליאדי; וכך ולא אחרת היו מראות בית-הכנסת הגדול ושאר בתי-כנסיות, והשער השבדי, אתר נודע של העיר העתיקה, ומישכנותיהם של עמלים קשי-יום, וקרונות-הטראם הרתומים לסוסים. אף לרגע אחר איני שוכח ואיני חדל להשתאות על העובדה, שאות העיר הזאת וקהילה היהודית ותכונתה כימי טובה וכימי עברה חזר והעמיד על תילה, במיצוע הבדיין האמנותי, סופר כביר יליד ארץ-ישראל ותושב מדינת ישראל, שכאילו "מטבע הדברים" צריכה לאפיין אותו תחושה של עדיפות ועליונות; הלוא עימנו, בקרקע ובאקלימה של הארץ הזאת, נולדה תושייה, נתעצמה תעודה, והאדם היהודי, לא-יכי — האדם הארצישראלי, זכה לזקיפות-קומה, אולי למעלה מן השיעור האנושי הממוצע. והנה

משה שמיר: הינומת הכלה. רומן. ספרייה לעם/ עם עובד. 1984.

רומן זה, שהוא טרף שני בסרילוגיה יחזק מפנינים" (הכרך הראשון, "זינה מחצר זהה", היפיע לפני כעשר שנים), מתייחד באיכותו הריתמית שאין לטעיה בה — למן "הפרק המחבר" שבראש ועד ל"פרק המחבר" שבראש ועד ל"פרק המחבר" שבסיום. דומני שלא היה כמיקצב הזה בסיפורת הישראלית בכלל ובכתיבתו של משה שמיר בפרט. אביא שני קטעים לדוגמה, כנתינתם מדי קוצבים: "רק לבלום עצמה, רק לשחוק את מה שפירפר לה על שפתיה, כבר היתה בו כל המתקוות שבעולם. ובשבת חנוכה נפלה הפתעה על הבית. בעצם סופת הצהריים, מתוך סחרחורת השלג שבחוף נכנסו ובאו השליטינים, האב והבן ואורח עימם, אלכסנדר שפירא, סטודנט לרפואה, ומישקה, עוד מעילו המושלג עליו. מסר ללאה מעטפה סגורה. 'מהגור'. היא רצה מייד אל חדרה. עוד לא היה לה, לא, עוד לא היה לה הכוח לתלוש בשבת את המעטפה. שם נותרה תחת הכר. פועמת למעלה כמו לב, ולאה למטה עם האורחים כל היום, מחכה לצאת השבת. כל היום היו מסיחים בהצלת הבחור, שפירא זה, פיקוח-נפש ממש, שעל-כן התגלגלו בנוסיעה בשבת עד לכאן. הבחור היה לפי שעה רק מועמד לסטודנט-לרפואה, זה לא כבר עשה את הבחינות, ורשיון לשיבה בעיר לא היה לו. הוא נתקע בעיר בעת שהפסיקו הרכבות מהלכן בשל סופות-השלג, ושמועות נפוצו שהמישטרה עומדת לטהר את ריגה פעם אחת ולתמיד מיהודים מתחכמים" (עמ' 32).

"פתאום התחילו הפרשים המלווים לוחצים את השורות פנימה. ופלוגת פרשים חדשה באה ממול, דוהרת על פני המידרכות. הזוועה התחוללה בן-רגע. סוסים על המדרכה, מגלבים ואלות על ראשי הנמלטים. הטפלים זה על-גבי זה. אחרי היד הרכה — שוב גארוף. תהלוכת הנשים הגיעה עד אל מטה המישטרה ובית-הסוהר העירוני. כאן היה מוקד ההתרגשות. כמו חל-נמלים מותקף התרצצו אורחי ריגה, חברים, קרובים, ניגשו ונסוגו, נהדפו מוכים במקום אחד ושבו להסתכן במקום אחר. כאן התעוררה וירה לראשונה, לאחר שצעדה נדהמת ושתוקה כל הדרך. 'לשה', משכה בשרולה, 'שמעתי את אבא! לאה חייבת היתה להחזיק בה ככוח, שלא תרוץ אל בין פרסות הסוסים" (עמ' 142).

נוף חיים שלם

דבר והיפוכו יש במלאכת-סיפור זו: היריעה הרחבה, בית-קיבול לעלילה אפית, עם נופים שאיתני-טבע נותנים בהם אותותיהם (סופת-צהריים, סחרחורת שלג) ועם אלימות מידי אדם המטילה אימה (מישטרה המתכוננת לעשות שפטים ביהודים, פרשים השועטים על פני מידרכות ומניפים כלי-חמס על ראשי אנשים הנסים מפניהם); וכנגד רחבות-היריעה המאווימת — קיטוע, פיסוק, שברי-מבע, מה שממחיש מחח, פתיעה ורגשות מתחלפים של הנפשות-הפועלות, כגון שלוש הצלעות של המישפט הפותח בקטע הראשון: "רק לבלום עצמה/ רק למחוק את מה שפירפר לה על שפתיה/ כבר היתה בו כל המתקוות שבעולם". ולהלן, פיסוק כיוצא-בו: "עוד לא היה לה/ לא/ עוד לא היה לה/ הכוח לתלוש בשבת את המעטפה". מיקצב-סטאקאטו זה, המבותר והמרוסק, יפה להבעת רחשים והיפעלויות הכרוכים במעמדים דראמטיים.

לכאורה אין זו רבוחא, לפי שרומאנים כה רבים בספרויות העמים

ספר ה"ה" צב הצינית של קלוד-דעת ושיכתח החוכה של חשבון-
 פנס צד"ה יניצ אל היעד של הגשמה ציונית-סוציאליסטית.
 כדל"ה המר המצגת ב"הינומת הכלה" יש שחי תנועות-שמאל
 יהודית. הביט האנטר-ציוני, הכוחר בשיחרור חברתי בגלות, ומיפלת
 ס"ס הצינית-סוציאליסטית שלאה והוגו משתייכים לאקטיבה שלה.
 (אגב, יש מוחקתי התנועה הסוציאליסטית היהודית ותרבותה בידיש
 המיפיעים במערך הדמויות שברומן: האחים ברוך המתכנה ולאדק,
 הפייטן דניאל טשארני, ושמואל, שלימים, באמריקה, בהיותו עורך
 ה"צוקונפט", יאמץ לו את השם ניגר). מדוע נפלגו הדרכים? מי הלך
 לכינוד ומי בחר בצירוף של ציונות וסוציאליזם? עליפי אילו התניות
 פסיכולוגיות וסוציולוגיות נפלה הבחירה לכאן או לכאן? בוודאי אין
 לצפות שרומן יתן תשובה על שאלה "מחקרית" כזאת, וכל שכן רומן
 של משה שמיר, שכמדומה מקובל עליו כי אין חוק-ולא-יעבור
 דטרמיניסטי בהכרעות כנ"ל, אלא כל איש ואיש עליפי רצונו החופשי
 יפעל, ומי שרצונו חזק יותר ובלתי-יכנע הוא שגם יגרוף אחריו את
 הרבים. ציבור שלם אם לא עם שלם. על כל פנים יש בספר, פה ושם,
 הלכי-רוח ולבטים המעידים על מגמה זו או זו. כגון ההיריור הבונדאי
 המובהק, ה"גלותוצנטרי", שמשמיע חיים רשקס באוזני לאה בעת מסע
 ברכבת בערכות רוסיה: "הדרכים האלו, שמוצעות לך את הנשמה עם
 האורך שלהן... הנה שורה של חיילים מקש, ערימות חציר עם חגורות-
 מותניים, עד האופק, כלי-כך הרכה מקום — ורק לא בשבילי? למה עלי
 להשלים עם זה? — למה אני צריך לכרוח מן היערות האלה? עיכודם
 להם, עומדים — אפשר לבנות ארמונות לכל חסדי-הבית בכל ימי
 הארץ הזאת, כליגנד צפירין באצבעי של כלק ה"ה" (עמ' 190) אבל
 דיו לזעזוע אחד גדול בשביל שאית ה"ה הקס י"ה את הנכח ה"ה
 למחנה הצינית-סוציאליסטית הפיגרים ב"ה"ל. ס"ה"ה"ה ו"ה"ה"ה
 נטלו חלק גם מהפכרים ה"ה"ה...

פגם אחד — אם היה לקרא לה פגם — כרצא אני ב"הינומת
 הכלה". חבל שמשו שמיר הקדים וכתב את הכרך הזה כחצר הזה,
 שעניינו ומנו ארץ-ישראל של הקיפת המנדט. הקיבוץ, ולאה כרמן
 המבוגרת על ריקעם — ורק אחר כך נמלך ועשה "ריברס" וחזר ועיצב
 את ראשית-הדברים, את לאה בצעירותה ואת הנחת היסודות בגולה
 לשיחרור החברתי והלאומי בא"י. מכל הבחינות של מעשה-יצירה
 ספרותי, הכרך השני הקודם-בזמן משוכח מן הכרך הראשון המאוחר-
 בזמן; ולמרות "הפרקים המכריזים", המשחילים חוליית-רומן בחוליית-
 רומן — איני בטוח אם יש רציפות ותואם בין דיוקנאותיה של הגיבורה
 בשני הכרכים. אך אין הרורה זה גורע מן ההנאה שזומנת הקריאה
 ב"הינומת הכלה". ושמה עוד יימלך משה שמיר ביום מן הימים, לאחר
 השלמת הטרילוגיה, ויכתוב "מהדורא כתר" של הכרך הראשון? ■

ב"הינומת הכלה" חותר משה שמיר לא אל הגלוי והידוע ולא אל
 "שורשים", ביטוי רווח ורדוד ומעורפל-משמעות, אלא אל חמול-
 שלשום ודאי, שקם-ונהיה או שקם לחייה ככל שלל צבעיו וסולם
 קולותיו וטווח ריחותיו ומידותיו המונומנטאליות. הסופר מתוודע אל
 העבר הלא-רחוק הזה, המצוי מחוץ לתחומה של ארץ-ישראל; הוא
 שקוד לדעת אותו, בכל המשמעות הקדמונית של הפועל יד"ע, משמעות
 של כיבוש והשתלטות והתחיות ושותפות למעשי בראשית. לא זו בלבד
 ששמיר עשה את "שיעורי-הבית" שלו בשקידה ובאמונה, אלא ניכר
 שחוש-התמצאות נדיר שאינו מחטיא הוליכו בעקבות לאה ברמן,
 הגיבורה הראשית, ושאר נפשות-פועלות, בערי רוסיה ובנתיביה,
 ברכבותיה ובכתי-כלאה, בימי גנוסטיא ובאסיפות מהפכנים ובפרוע
 פרעות, ולימים בווינה, לשם גלו לאה ומקצת חבריה אחרי שנאלצו
 לברוח מרוסיה מפני חמת המציק; וסיפור-המעשה המשופע בעלילות
 כובש את הקורא בכוח שקשה לעמוד בפניו ושאינן הלב רוצה לעמוד
 בפניו אלא אדרבה — גם הקורא תאב לדעת, להתחיות, ליטול חלק
 בתהליך אדיר של אמפאתיה.

מושאי האמפאתיה הם רשות-הרבים, ארץ ויושביה ותהפוכותיה,
 תקופה ומוראותיה ומאבקה ותקותיה, והם בה-כמידה רשויות-יחיד,
 גורלות של אנשים ונשים המשתלבים במהלך-המאורעות הכללי
 והחותרים לפורקן. בראש כולם לאה ברמן, שבהתחלת הרומן (אחרי
 "הפרק המכבר" הפותח) היא נערה בת שבע-עשרה, בת ככורה לאביה
 ולאמה, וכבר אז נופל דבר שיש בו מורא-יהוד מיתי: האם, שרה ברמן,
 כורעת ללדת, וכיון שלא ניתן היה להביא אליה מיילדת והמשרתת
 הזקנה, שהיתה אמורה למלא את מקום המיילדת, נתפסת לחולשת-דעת,
 מתעשתת לאה והיא העומדת על האוכניים ומסייעת לילוד, לאחיה,
 לצאת מן הרחם לאוויר-העולם. היא, לאה, הבת והיא האם: אותו מאורע
 טובע בה חותם של אימהות-עולם, של נטילת חלק בחבלי-לידת-עולם
 (אם-כי היא עצמה תתייחד עם אהוב-נפשה אך לא תלד ולד חי). שם
 הרומן, "הינומת הכלה", מסמל את קורבן-התמיד של לאה. היה צורך
 להטמין בבית ברמן את הדגל האדום, האסור — והיכן טמנתו לאה אם
 לא בארגו הנדוניה? "שם, בין הסדינים הצחורים, בין ציפות התחרה, ליד
 הינומת הכלה, בריח הסתרים הטהור של בתולות בית ברמן, היה מקופל
 הדגל האדום" (עמ' 98).

הדגל האדום היה לא רק אחד מצמד הסמלים שלאה אירשה לה
 חמורת ההינומה; הסמל האחר היה דגל תכלת-לבן, הצינונות, או המזיגה
 של מאבק חברתי ומאבק לאומי, שבמקרה של לאה נתגשמה כמיפלגה
 הצינית-סוציאליסטית. הוגו, בחיר-ליבה של לאה וחברה לאמונות
 ולדעות ולמאבקים, גם הוא אדם המשליך נפשו מנגד. אלא שאפילו
 גיבור בניבורים — יש שהדרך יורט לו, בייחוד אם יש בו מקצת-משהו